

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

BADIIY MATNDA TINISH BELGILARINING ESTETIK VA EKSPRESSIV IMKONIYATLARI (INGLIZ VA O'ZBEK TILI MATERIALLARI ASOSIDA)

Nafisa Qarayeva

*Xalqaro innovatsion universiteti Xorijiy filologiya kafedrası professor
o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy matnda tinish belgilarining estetik va ekspressiv imkoniyatlari ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda punktuatsiyaning nafaqat sintaktik, balki lingvopoetik, stilistik va pragmatik funksiyalari yoritiladi. Tinish belgilarining pauza, ritm, ohang va dramatism yaratishdagi o'rni aniq misollar asosida ko'rsatib beriladi. Shuningdek, nuqta, vergul, ko'p nuqta, tire, so'roq va undov belgilarining badiiy matndagi ekspressiv imkoniyatlari ochib beriladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi o'xshash va farqli jihatlar aniqlanib, punktuatsiyaning muallif individual uslubini shakllantirishdagi roli asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari matn lingvistikasi, stilistika va qiyosiy tilshunoslik sohalari uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tinish belgilari, punktuatsiya, badiiy matn, lingvopoetika, ekspressivlik, estetik funksiya.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda matn lingvistikasi, lingvopoetika va stilistika yo'nalishlarining rivojlanishi natijasida badiiy matnning barcha sathlari, jumladan, punktuatsiya tizimi ham chuqur o'rganilmoqda. An'anaviy qarashlarda tinish belgilari asosan sintaktik tuzilmani tartibga soluvchi vosita sifatida talqin qilingan bo'lsa, bugungi kunda ular matnning estetik, semantik va ekspressiv qatlamini shakllantiruvchi muhim vosita sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy o'rganish tinish belgilarining funksional-uslubiy imkoniyatlarini kengroq yoritish imkonini beradi. Shu jihatdan mazkur mavzu dolzarb hisoblanadi.

Tinish belgilarining badiiy matndagi o'rni va ahamiyati. Badiiy matnda tinish belgilari nafaqat grammatik chegaralarni belgilaydi, balki muallif uslubini, obrazlarning ruhiy holatini, nutqning ohangdorligi va ritmini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, ko'p nuqta sukut yoki ichki kechinmani ifodalasa, tire keskinlik yoki dramatismni kuchaytirishi mumkin; undov va so'roq belgilar esa hissiy-ekspressiv ma'noni oshiradi. Shu sababli punktuatsiya badiiy matnda estetik ta'sir vositasiga aylanadi va matnning umumiy poetik strukturasida faol ishtirok etadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi — ingliz va o'zbek badiiy matnlari misolida tinish belgilarining estetik va ekspressiv imkoniyatlarini aniqlash hamda ularning funksional-uslubiy

xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- tinish belgilarining nazariy asoslarini o'rganish;
- badiiy matnda punktuatsiyaning lingvopoetik xususiyatlarini aniqlash;
- ingliz va o'zbek tillaridagi tinish belgilarining qo'llanish o'xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish;
- tinish belgilarining ekspressivlikni yuzaga chiqarishdagi rolini ochib berish;
- muallif uslubini shakllantirishda punktuatsiyaning ahamiyatini ko'rsatish.

Tadqiqot obyekti sifatida ingliz va o'zbek adabiyotiga mansub badiiy matnlar tanlandi.

Tadqiqot predmeti esa ushbu matnlarda qo'llangan tinish belgilarining estetik va ekspressiv funksiyalari hamda ularning lingvopoetik xususiyatlaridan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda tinish belgilarining faqat grammatik emas, balki estetik va ekspressiv imkoniyatlari ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, punktuatsiyaning muallif individual uslubini shakllantirishdagi roli lingvopoetik nuqtayi nazardan asoslab beriladi.

Tadqiqot natijalari matn lingvistikasi, stilistika va lingvopoetika sohalarini nazariy jihatdan boyitadi. Amaliy jihatdan esa mazkur ish natijalari oliy ta'lim muassasalarida stilistika, qiyosiy tilshunoslik va matn tahlili fanlarini o'qitishda, shuningdek, badiiy matnlarni tahlil qilish amaliyotida qo'llanishi mumkin.

Mazkur ilmiy ish kirish qismi, metodologiya, natijalar, muhokama va xulosa qismlaridan iborat bo'lib, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati bilan yakunlanadi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda tinish belgilarining estetik va ekspressiv imkoniyatlarini aniqlash hamda ingliz va o'zbek badiiy matnlari asosida qiyosiy tahlil qilish maqsadida bir qator ilmiy metod va tahlil usullaridan foydalanildi.

Qiyosiy-tipologik metod (ingliz va o'zbek matnlari asosida). Qiyosiy-tipologik metod tadqiqotning asosiy metodlaridan biri bo'lib, u ingliz va o'zbek tillaridagi tinish belgilarining funksional-uslubiy xususiyatlarini aniqlash, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ochib berish imkonini berdi. Ushbu metod yordamida har ikki til badiiy matnlarida nuqta, vergul, tire, ko'p nuqta, so'roq va undov belgilarining qo'llanish xususiyatlari qiyoslandi hamda ularning estetik yuklamasi tahlil qilindi. Natijada punktuatsiyaning tipologik umumiyliklari va milliy o'ziga xos jihatlarini aniqlashtirildi.

Lingvopoetik tahlil metodi. Lingvopoetik tahlil metodi orqali tinish

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

belgilarining matn poetikasini shakllantirishdagi o'rne o'rganildi. Bu metod badiiy matnda ohang, ritm, pauza, drammatizm va hissiy ta'sirni yuzaga chiqarishda punktuatsiyaning qanday xizmat qilishini aniqlashga qaratildi. Tinish belgilarining obraz yaratish, ichki monologni ifodalash va muallif individual uslubini shakllantirishdagi roli lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilindi.

Kontekstual tahlil metodi. Kontekstual tahlil metodi tinish belgilarining ma'nosi va funksiyasini matn kontekstida aniqlashga xizmat qildi. Chunki badiiy matnda bir xil tinish belgisi turli kontekstlarda turlicha ekspressiv ma'no kasb etishi mumkin. Shu bois misollar matndan ajratib olinmay, balki ularning mazmuniy va uslubiy muhitida o'rganildi. Bu yondashuv punktuatsiyaning yashirin semantik va pragmatik qatlamlarini ochishga imkon berdi.

Stilistik tahlil metodi. Stilistik tahlil yordamida tinish belgilarining badiiy uslubni shakllantirishdagi roli aniqlashtirildi. Xususan, muallif nutqida punktuatsiyaning individuallashtirilgan qo'llanishi, normadan chekinish holatlari va ular orqali yaratilgan ekspressiv effektlar o'rganildi. Bu metod tinish belgilarining matndagi emotsional-ekspressiv yuklamasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Distributiv va funksional tahlil usullari. Distributiv tahlil orqali tinish belgilarining gap tarkibida joylashish o'rne va sintaktik birliklar bilan munosabati o'rganildi. Funksional tahlil esa ularning grammatik, semantik va uslubiy vazifalarini aniqlashga qaratildi. Mazkur usullar punktuatsiyaning faqat texnik vosita emas, balki ko'p funksiyali lingvistik birlik ekanligini ko'rsatishga xizmat qildi.

Badiiy asarlardan tanlangan misollar asosida empirik tahlil. Tadqiqot jarayonida ingliz va o'zbek adabiyotining turli davrlariga mansub badiiy asarlardan tanlab olingan matn parchalariga tayangan holda empirik tahlil olib borildi. Tanlangan misollar punktuatsiyaning real qo'llanish holatlarini ko'rsatish, nazariy xulosalarni amaliy dalillar bilan mustahkamlash imkonini berdi. Empirik materiallar asosida umumlashtirish va xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida ingliz va o'zbek badiiy matnlari asosida tinish belgilarining funksional, estetik va ekspressiv imkoniyatlari aniqlanib, qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar punktuatsiyaning badiiy matndagi o'rne grammatik chegaradan ancha keng ekanini ko'rsatdi.

Ingliz va o'zbek badiiy matnlarida tinish belgilarining funksional xususiyatlari. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda tinish belgilarining asosiy funksiyasi sintaktik tuzilmani tartibga solish bo'lsa-da, badiiy matnda ular qo'shimcha semantik va uslubiy yuklama kasb etadi. Ingliz tilida, ayniqsa, tire va ko'p nuqtaning individual-uslubiy qo'llanishi keng kuzatiladi. O'zbek badiiy matnlarida esa vergul va undov belgisi orqali hissiylikni kuchaytirish holatlari faol namoyon bo'ladi.

Har ikki til materiallari punktuatsiyaning ko'p funksiyali tizim ekanini

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

tasdiqlaydi.

Tinish belgilarining estetik vazifalari (pauza, ritm, ohang, dramatism yaratish)

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tinish belgilari badiiy matnda:

- pauza hosil qiladi va nutq sur'atini boshqaradi;
- ritm va ohangdorlikni shakllantiradi;
- dramatik ta'sirni kuchaytiradi;
- qahramonning ichki kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan, qisqa, ketma-ket nuqtalar yordamida keskinlik yaratilsa, uzun tirelar yoki ko'p nuqta ichki sukut va noaniqlikni ifodalaydi. Shu jihatdan punktuatsiya matnning poetik strukturasida faol estetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Ekspressivlikni ifodalashda tinish belgilarining roli.

Nuqta. Nuqta badiiy matnda nafaqat fikr tugallanganini bildiradi, balki qisqa va lo'nda gaplar orqali keskinlik, qat'iyat yoki sovuqqonlik effektini yuzaga keltiradi. Ingliz adabiyotida qisqa segmentlangan gaplar dramatik intensivlikni oshirsa, o'zbek matnlarida ham qisqa gaplar ruhiy zo'riqishni ifodalashda qo'llanadi.

Vergul. Vergul nutqning ichki ritmini belgilaydi. U badiiy matnda tafsilotlarni bosqichma-bosqich ochib berish, tasvirni kengaytirish yoki hissiy to'xtamlarni ifodalash vazifasini bajaradi. O'zbek tilida uyushiq bo'laklar va izohlovchi konstruksiyalar orqali vergulning ekspressiv imkoniyatlari kengroq namoyon bo'ladi.

Ko'p nuqta. Ko'p nuqta har ikki tilda ham sukut, ikkilanish, tugallanmagan fikr yoki chuqur hissiy holatni ifodalaydi. Ayniqsa, ichki monologlarda ko'p nuqta qahramon ruhiyati va psixologik pauzalarni ko'rsatishda samarali vosita hisoblanadi.

Tire. Tire dramatism va keskin o'zgarish effektini yaratadi. Ingliz badiiy matnlarida tire ko'pincha kutilmagan fikr burilishini yoki izohni ajratish uchun qo'llanadi. O'zbek tilida esa dialoglarda va ta'kid ma'nosini kuchaytirishda faol ishlatiladi. Ayrim hollarda normadan chekinish orqali muallif individual uslubini aks ettiradi.

So'roq va undov belgisi. So'roq belgisi ritorik savollar orqali ichki ziddiyat va ruhiy iztirobni ifodalaydi. Undov belgisi esa hissiy ko'tarinkilik, hayajon yoki g'azabni kuchaytiradi. O'zbek badiiy matnlarida undov belgisi ko'proq emotsional-ekspressiv yuklama bilan qo'llansa, ingliz tilida ko'pincha me'yoriy cheklangan, ammo stilistik jihatdan asoslangan qo'llanish kuzatiladi.

Muallif uslubini shakllantirishda tinish belgilarining o'rni Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, punktuatsiya muallif individual uslubining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Ayrim yozuvchilar qisqa va parchalangan gaplardan foydalansa, boshqalari uzun, murakkab sintaktik konstruksiyalarni vergul va tirelar yordamida shakllantiradi. Shuningdek, ko'p nuqta va tirelardan o'ziga

xos foydalanish muallifning estetik qarashlari va poetik tafakkurini aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar

Qiyosiy tahlil natijasida quyidagi umumiylik va farqlar aniqlandi:

O'xshash jihatlar:

- tinish belgilarining asosiy sintaktik funksiyalari o'xshash;
- ko'p nuqta va tire dramatism yaratishda faol;
- so'roq va undov belgilarining ekspressiv imkoniyatlari mavjud.

Farqli jihatlar:

- ingliz tilida tire va nuqtali vergulning stilistik qo'llanishi nisbatan kengroq;
- o'zbek tilida vergulning sintaktik va uslubiy vazifasi murakkabroq;
- undov belgisi o'zbek badiiy matnlarida ko'proq hissiy intensivlik bilan qo'llanadi.

Umuman olganda, natijalar tinish belgilarining badiiy matnda ko'p qatlamli estetik va ekspressiv vosita ekanini hamda ularning qo'llanishi milliy til xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatdi.

Muhokama. Olingan natijalarni nazariy qarashlar bilan solishtirish. Tadqiqot davomida olingan natijalar zamonaviy matn lingvistikasi, stilistika va lingvopoetika nazariyalarida ilgari surilgan qarashlarni tasdiqlaydi. An'anaviy punktuatsiya nazariyasida tinish belgilari asosan sintaktik va grammatik vosita sifatida talqin etilgan bo'lsa, keyingi tadqiqotlarda ularning semantik va pragmatik funksiyalari ham alohida ta'kidlanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, badiiy matnda tinish belgilarining vazifasi grammatik chegaralash bilan cheklanmaydi; ular matnning estetik strukturasi shakllantiruvchi, muallif niyati va obrazlar ruhiyatini ifodalovchi faol lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat punktuatsiyani matnning ko'p qatlamli tizimi tarkibida mustaqil stilistik birlik sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi.

Tinish belgilarining lingvopoetik imkoniyatlarini umumlashtirish. Tahlil natijalari asosida tinish belgilarining quyidagi lingvopoetik imkoniyatlari umumlashtirildi:

- matnda ritmik va intonatsion strukturani shakllantirish;
- pauza va sukut orqali yashirin ma'no qatlamini yuzaga chiqarish;
- dramatik keskinlik va psixologik zo'riqishni ifodalash;
- muallifning subyektiv munosabatini aks ettirish;
- ichki monolog va dialogning tabiiyligini ta'minlash.

Shunday qilib, punktuatsiya badiiy matnda nafaqat yordamchi texnik vosita, balki estetik ta'sirni kuchaytiruvchi va obrazlilikni chuqurlashtiruvchi poetik mexanizm sifatida talqin qilinadi.

Qiyosiy tahlil asosida tipologik xulosalar. Ingliz va o'zbek tillari

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

materiallari asosida olib borilgan qiyosiy tahlil quyidagi tipologik xulosalarga olib keldi:

1. Har ikki tilda tinish belgilarining asosiy sintaktik funksiyalari universaldir.
2. Ekspressiv va estetik yuklama berish imkoniyatlari ham umumiy xususiyat kasb etadi.
3. Milliy til xususiyatlari punktuatsiyaning qo'llanish intensivligi va uslubiy rang-barangligida namoyon bo'ladi.
4. Ingliz tilida individual punktuatsion uslub (ayniqsa tire va segmentatsiya) kengroq kuzatilsa, o'zbek tilida vergul va undov belgilarining hissiy-ekspressiv salmog'i yuqoriroqdir.

Bu xulosalar punktuatsiya tizimining ham universal, ham milliy xususiyatlarga ega ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy badiiy matnda punktuatsiyaning uslubiy tendensiyalari. Zamonaviy badiiy adabiyotda punktuatsiyaning me'yoriy qolipdan chekinish holatlari ko'payib bormoqda. Xususan:

- qisqa va parchalangan gaplar orqali dinamik ritm yaratish;
- ortiqcha yoki kutilmagan tinish belgilaridan foydalanish;
- ayrim hollarda tinish belgilarini ataylab tushirib qoldirish;
- grafik-uslubiy eksperimentlar orqali matnning vizual-estetik

ko'rinishini o'zgartirish.

Bu tendensiyalar punktuatsiyaning nafaqat lingvistik, balki badiiy-estetik eksperiment maydoniga aylanganini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot tinish belgilarining estetik va ekspressiv imkoniyatlarini ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy o'rganishga bag'ishlandi. Kelgusida:

- boshqa tillar bilan tipologik qiyoslash;
- muayyan yozuvchilar individual punktuatsion uslubini monografik o'rganish;
- punktuatsiyaning pragmatik va kognitiv jihatlarini tahlil qilish;
- zamonaviy raqamli matnlarda (internet adabiyoti, ijtimoiy tarmoqlar) punktuatsiyaning o'zgarish tendensiyalarini tadqiq etish kabi yo'nalishlarda izlanishlar olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Universitet, 2006.
2. Nurmonov A., Mahmudov N. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2010.
3. Crystal D. *Making a Point: The Persnickety Story of English Punctuation*. – London: Profile Books, 2015.
4. www.britannica.com – Punctuation va stilistika bo'yicha maqolalar

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

5. www.oxfordlearnersdictionaries.com – Ingliz tilidagi punktuatsiya qo'llanilishi

